

Osmanlı Toplumunda Çevre Anlayışı

İbrahim Özdemir

I. Giriş

Bu çalışma Osmanlı toplumunda hâkim olan insan-tabiat ilişkileri bağlamında, Osmanlı toplumunun çevre anlayışını –sınırlı da olsa- ortaya koymaya çalışacaktır. İnsanlık tarihinin tanıklık ettiği en büyük devletlerden birisi olarak bilinen Osmanlının çevreyle ilgili bakış açısını irdelemenin ve anlamının önemi açıktır. Çevre sorunlarının yanında çevre felsefesi ve ahlakının modern üniversitelerde ders olarak okutulduğu bir zamanda, böyle bir çalışma aslında zaruret halini almaktadır. Zira çevre sorunlarının bir özelliği de, bu sorunların sadece mahalli olmayıp, küresel olması ve tüm insanları ilgilendirmesidir. Bu nedenle çevre konusundaki yeni ve farklı bakış açıları tüm insanları aynı şekilde ilgilendirmektedir.

Öncelikle “çevre” kavramıyla, Osmanlı toplumunun kendilerini kuşatan ve modern zamanlarda tabii çevre olarak adlandırılan, ancak Müslümanların Allah’ın emaneti olarak algıladığı; tüm varlıklarla ilgili değer yargıları ile bunlarla olan ilişki ve davranış biçimlerini bu çerçevede oluşturduğu şeklinde anlaşılmalıdır. Bununla beraber, Osmanlı toplumunda insan-tabiat ve insan-toplum ilişkilerinin iç içe olduğu ve birbirinden koparılamadığı da ayrı bir gerçektir. Bunun en güzel örneği ise, Osmanlı insanın kendine ev yaparken, evin dış kısmına yapılan ve mimari ile de bir bütünlük oluşturan kuş evlerini ihmal etmemesidir. Başka bir ifadeyle, Osmanlı Müslüman’ının Dünya görüşü, bireyin hem kendini ve hem de içinde yaşadığı sosyal çevreyi inşa edişinde açıkça görülmektedir.

Diğer önemli bir nokta ise, Osmanlı toplumu ile neyin kast edildiğidir. Burada özellikle Osmanlının hakim zümresi olan ve devletin belkemiğini oluşturan Müslüman halkalar [millet-i hâkime] kastedilmektedir. Zira Devlet-i Âliye, kozmopolit, çok milletli, ve çok dinli bir yapıya sahipti. Millet sistemi Yahudi ve Hıristiyanların barış içerisinde ve kendi hukuk sistemlerine göre yaşamalarına imkân veriyordu. Ünlü tarihçi Gibbons'un ifadesiyle: “Yahudilerin toptan öldürüldüğü ve Engizisyon mahkemelerinin ölüm saçtığı bir devirde Osmanlılar, idareleri altında bulunan çeşitli dinlere bağlı kimseleri barış ve ahenk içerisinde

yaşatıyorlardı."¹ Ünlü müsteşrik C. Brockelmann ise, Müslüman Türklerin, fetihleri esnasında isteselerdi Hıristiyanlığı tamamen yok edebilecek güce ve imkâna sahip olduklarını ancak mensubu buldukları dinin buna müsaade etmediğini belirtir ve konuyla ilgili olarak Fatih Sultan Mehmet'in (1451-1481) bir fermanını zikreder.² Tüm bu zikredilenlerin temeli olan Osmanlı devlet anlayışının meşruiyet temelini İslam'dan aldığını ise biliyoruz.

Bu çalışmanın amacı, Müslüman Osmanlı toplumunun insan ve çevreyle ilgili değer ve davranışlarının anlaşılmasına katkı sağlamaktır. Amaç, Leslie Lipson'un da ifade ettiği gibi, "atalarımızın bulduğu çözümleri taklit etmekten çok, onların sorunlara yaklaşımından veya gösterdikleri canlılık ve enerjiden cesaret alacak kadar bilge olmak"³ ve kendi sorunlarımızı çözmede tarihimizden olumlu ve yapıcı bir şekilde yararlanmaktır. Ancak bu değerlerin kendi bağlamlarında anlaşılması ve doğru bir şekilde yorumlanabilmesi için öncelikle teorik bir çerçeveye ihtiyaç bulunmaktadır. Böylece İslam toplumlarında çevre ile ilgili değerleri oluşturan ve bunlara hayat veren temel güçler de anlaşılabilir olacaktır.

II. Teorik Çerçeve

Tarih boyunca insanoğlunun oluşturduğu her medeniyetin ve bu medeniyetlerin hayat verdiği kurumların nev-i şahıslarına münhasır özellikleri olduğu görülmektedir. Aslında bir medeniyeti, diğerinden ayıran ve medeniyetler arasında karşılaştırmalar yapmayı mümkün kılan da bu temel nitelikler ve felsefelerdir. Başka bir ifadeyle, medeniyetler belirli dünya görüşlerinin veya felsefelerinin müşahhaslaşmış örnekleri olarak görülebilir. Örneğin İslam medeniyeti "manevi bir esasa dayalıdır; insanın varlık bütünüyle ilişkisini ve varlık içindeki yerini iyi kavramasına önem verir. İnsan bu kavrayış bazında iman düzeyine ulaştıkça, imanı onu nefsinin arındırma, kalbini temizleme ameliyesini sürdürmeye çağırır, kalbini aklını yüksek ilkelere beslemeye davet eder: Kanaatkârlık, onurluluk, kardeşlik, sevgi, iyilik ve

¹ Herbert Adams Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, çev: Rağıp Hulusi, İstanbul, 1928, 63. Bilindiği gibi Osmanlı topraklarında bir yandan Hıristiyan, Yahudi, Samiri, Sabii, Zerdüş, Yezidi ve bunların çeşitli mezheplerine mensup insanlar, dini cemaat ve guruplar yaşarken, diğer yandan da Rum, Bulgar, Pomak, Sırp, Hırvat, Arnavut, Arap, Macar, Türk, Kürt vb. birçok halk ve milletten insanlar beraber ve huzur içerisinde yüz yıllarca, daha doğrusu 19. yüzyılda milliyetçilik akımlarının güçlenmesine kadar huzur içinde birlikte yaşadıkları görülmektedir. Bk. Prof. Dr. Ziya Kazıcı, "Osmanlı Devletinde Dini Hoşgörü", *Köprü*, 1999, 77.

² C. Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev: N. Çağatay, Ankara, 1964, I, s. 258. Söz konusu fermanla ilgili olarak bk.: Osman Nuri Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul, 1936, s. 93-94; ayrıca bk. Kazıcı, a.g.m.

³ Leslie Lipson, *Uygarlığın Ahlaki Bunalımları: Manevi Erime mi? Yoksa İlerleme mi?*, çev: Jale Çam Yeşiltaş, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2001, 32.

takva ilkeleri...”⁴ Bundan dolayı her Müslüman tüm yapıp etmelerinde bu ilkeleri göz önünde bulundurmak zorundadır. Ünlü medeniyet tarihçisi Marshall Hodgson’un ifadesiyle “İslâmî inanç bağları, gerçekte, Müslümanların tüm hayatın ilâhî esaslar istikametinde tahavvüle uğraması yönündeki ısrarlı talepler yüklüdür. (...) İslâm, bütün olarak kültürün bir ucundan diğer ucuna, hatta kültürün en az dinî olduğu yerlere kadar, geniş ölçüde dallanıp budaklanmış olan yaratıcı itkiler sunar.”⁵ Aslında Müslüman toplumların tarih boyunca dünyanın muhtelif coğrafyalarında oluşturdukları medeniyetler ile bu medeniyetlerin meydana getirdiği başta şehirler olmak üzere diğer kurumlar incelendiğinde zikredilen bu ilkelerin etkisi “açık-seçik” olarak görülebilir. Bu nedenle, İslâmî dünya görüşü ve âlem tasavvuru anlaşılmadan bu kurumları anlamak ve doğru olarak yorumlamak mümkün değildir.⁶ İslam şehirleri konusunda uzman olan Jean-Louis Michon “Müslüman ümmetinin ve bütün İslam şehirlerinin varoluş nedeni Bir ve Tek olan [Allah’a] ibadet olduğunu” tespit ederken, Halil İnalçık da Osmanlı şehrinin “İslam şeriatı idealine dayanan ve bu ideali yansıtan belirli bir fizikî ve sosyal organizasyonun” sonucu olduğunu altını çizer.⁷ Hodgson’ın “dinin medeniyetleri belirlemedeki gücüne” özellikle işaret etmesi bu bağlamda daha da önem kazanmaktadır.⁸ Tüm bunlardan dolayı, Osmanlı toplumundaki insan-çevre ilişkilerini daha iyi anlamak için, bu ilişkiler ağını kuşatan ve belirleyen İslâmî dünya görüşünün temel unsurlarına -kısa da olsa- işaret edilmelidir.

III. İslâmî Dünya Görüşü

İnsan-çevre ilişkisi söz konusu olduğunda Osmanlı tarihinin sadece bizlere değil, insanlığa da ışık tutacak kadar zengin olduğu sık sık ifade edilen bir husustur. Bu konudaki örneklerle bakıldığında bunu anlamak zor da değildir. Bununla beraber, Osmanlı tarihinde insan-çevre

⁴ Muhammed Hüseyin Heykel, *Hız. Muhammed'n Hayatı*, çev: Vahdettin İnce, İstanbul : Yöneliş, 2000, c.2, 402. (vurgu eklenmiştir)

⁵ Marshall Hodgson, *İslâm'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1993, 27.

⁶ Jean-Louis Michon, “Dini Kurumlar”, *İslam Şehri*, ed. R.B. Serjant, çev : Elif Topçugil, İstanbul : Ağaç Yayınları, 1992.

⁷ Jean-Louis Michon, “Dini Kurumlar”, *İslam Şehri*, ed. R.B. Serjant, çev : Elif Topçugil, İstanbul : Ağaç Yayınları, 1992, 35. Halil İnalçık, “İstanbul: Bir İslam Şehri”, *İstanbul Armağanı: Fetih ve Fatih*, Yay. Haz: Mustafa Armağan. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Yayınları, 1995, 83. Ayrıca bk.:Kemal Karpat, *The Ottoman State and Its place in World History*, E. J. Brill Leiden, 1974.

⁸ Hodgson, a.g.e., 12. Hodgson dinin Hristiyan ve Budist halklar arasında da çok merkezi bir yere sahip olduğunu belirtmesine rağmen, bu dinlere ait tek bir medeniyetten söz edilemeyeceğini özellikle vurgular. İslam söz konusu olduğunda durum farklıdır: “İslâmî inanç geleneğine iştirak etmiş olan kişiler, kendilerine has bir kültür geliştirmeleri ölçüsünde, birbirleriyle temas içinde oldular: kültürel diyalogları birbirine eklendi.” a.g.e., 27. İslamiyet’in Osmanlı devletinde oynadığı rol için ayrıca bk.: Kemal H. Karpat, “Osmanlı Tarihinin Dönemleri: Yapısal Bir Karşılaştırmalı Yaklaşım”, *Osmanlı ve Dünya*, Haz. Kemal Karpat, İstanbul: Ufuk Yayınları, 2000, 121-126.

bağlamında görülen arşiv belgelerinin, şeriyye sicillerinin, vakıfların ve dahası Osmanlı topraklarını ziyaret eden gezginlerin bu konudaki tanıklıklarının “ilginç hikayeler” olmaktan öte bir anlam ifade edebilmesi; günümüze ışık tutabilmesi ve kendi sorunlarımızı çözmeye bizlere yardımcı olabilmesi için, tüm bunların gerisindeki dünya görüşüne ve bu görüşün temel değerlerine işaret edilmelidir. Bu nedenle, bu çalışmada öncelikle sadece konumuz olan Osmanlı toplumunda değil, tüm Müslüman toplumların –özellikle de insan-tabiat söz konusu olduğunda- davranışlarını şekillendiren temel İslâmî değerlere işaret edilecektir. Zira İslam son semavi din olarak, mensuplarını sadece Bir olan Allah’a inanmaya ve kulluğa davet etmemekte, dahası onların gündelik hayatlarını –tüm izafi değerleri bir kenara atarak- düzenlemekte; insanlara hayatlarının her an ve safhasında O’nun buyruklarına uymayı emretmektedir. Bu nedenle Allah’ın iradesine uyma ve O’nu razı etmenin hâkim olduğu bir toplumda insan-insan, insan-toplum ve insan-tabiat ilişkilerinin belirleyicisi de yine bu ilahi otorite olmaktadır. Aslında Müslümanların sıradan bir topluluk olmayıp “insanlık için ortaya çıkarılmış hayırlı ve örnek bir topluluk” olmasının vurgulanmasının temel esprisini de budur. Bu topluluğun en belirleyici özelliği ise “iyiliği emretmesi; kötülükten alıkoymasını ve Allah'a inanma” olarak belirtilmiştir.⁹

Dahası Hz. Peygamber bu toplumun organik, canlı ve birbirine adeta bağımlı olduğunu şu hadisleriyle ifade etmişlerdir: “mü'minin mü'mine bağlılığı, taşları birbirine kenetli (yalçın) bir duvar gibidir.”¹⁰ Yine: “İnananlar, birbirini sevmekte, birbirine acımakta ve yekdiğerini korumakta bir vücut gibidir. Vücudun herhangi bir organı rahatsız olursa, öteki organları da bu yüzden ateşe ve uykusuzluğa tutulurlar.”¹¹ Günümüz çevre düşünürlerinin sık sık vurguladıkları ve yerleştirmek istedikleri bir kavram “organik” alem bilincidir.¹² Bu anlayışın vurguladığı temel nokta, tek bir dünyamız olduğu; dünyamızın başına ne gelirse, bizim de başımıza geleceğidir. Bu nedenle insan çevresindeki sorunlara ilgisiz kalmamalıdır. Aksi takdirde bu sorunların sonucundan kendisi de zarar görecektir. Yukarıda zikrettiğimiz Peygamber ilkesi bunu toplumsal bazda vurgulamakta, Allah’a imanın hayat ve düzen verdiği “organik” toplum bilincini perçinlemektedir.

⁹ 3:110: “Siz, insanların iyiliği için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz; iyiliği emreder; kötülükten meneder ve Allah'a inanırsınız.”

¹⁰ Buhari, 1984.

¹¹ Buhari, Edeb: 27; Müslim, 1, 66.

¹² Bk. Carolyn Merchant, *The Death of Nature: Women, Ecology and the Scientific Revolution*, San Francisco: Harper and Row, 1980.

Bundan dolayı, Müslüman toplumlarına istikamet veren ve onları şekillendiren ahlak ilkelerini anlamının yolu başta tevhid, peygamberlik, haşır ve hesaba çekilme gibi İslâm'ın temel ilkelerini anlamakta geçmektedir. Başka bir ifade ile, İslâm Dünya Görüşünde, insan varlığının tüm sahasını kapsayan; onun içinde yaşadığı kendine has çevreye yaklaşım ve anlayışını düzenleyen birçok değer-merkezli kavram vardır. Doğanın yaratılışının teleolojik, nizamlı ve maksatlı oluşunun temelini oluşturan tevhid kavramını konumuz açısından irdeleyen İsmail R. Farukî şu tespitleri yapmaktadır:

(Metafizik bir düzlemde) tabiat, her şeyin bir amaca yöneldiği ve bu suretle de her şeyin iyiliğine ve dengesine katkıda bulunduğu bir gayeler alemidir... Allah Kur'an'da, "Biz her şeye ona uygun bir ölçü verdik"¹³ diye buyurmaktadır. Bu, çağdaş tabiat kirlenmesinin endişe verici bir tehlikeye maruz kalan modern insan bilincine soktuğu ekolojik dengedir. (Ahlaki bir düzlemde) İslâm, tabiatın, insanın Allah'ın ihsanına müşerref olabileceği ve böylelikle ahlaki olarak değerli olduğunun ispatlanabileceği ve içinde büyüüp gelişebileceği bir 'alan', bir tiyatro olarak yaratıldığını öğretir.

Evvela, tabiat insanın değil, Allah'ın mülküdür. İkincisi, tabiat nizamı onda (belli kurallar dahilinde) istediği değişiklikleri yapabilen insanın emrindedir. Tabiat uysal bir mahiyette yaratılmıştır. Üçüncüsü, insanın tabiatın yararlanmasında ve onu kullanmasında ahlaki davranma zorunluluğu vardır. Dördüncüsü, İslâm, insandan, tabii bilimleri ve tabiatın genel düzen ve güzelliğini oluşturan kanunları araştırmasını ve onları anlamasını ister.¹⁴

Bundan dolayı, tüm İslâmî değerleri belirleyen ve şekillendiren söz konusu ilkeler anlaşılmadan ne İslâm, ne de onun ruh ve hayat verdiği İslâm medeniyeti anlaşılabilir. Müslüman toplumların veya tek tek Müslüman bireylerin, mümin olarak birbirleriyle, diğer insanlar ve varlıklarla ilgili algılayış, değerlendiriş (değer atfetme) ve davranış biçimlerini bu üç temel ilke ve bunların yorumlarının belirlediği görülmektedir.

IV. İslâmî Değerlerin Kaynağı Olarak Kur'an ve Sünnet

Bilindiği İslâm hukuku başta olmak üzere, tüm İslâmî disiplinleri iki temel kaynaktan, yani Kur'an ve Sünnet'ten hareketle meşruiyetlerini ortaya koymaktadırlar. İslam toplumların çevre-insan ilişkilerini anlamaya çalışırken veya temellendirirken de aynı kaynaklara müracaat etmek gerekmektedir. Çağdaş İslam hukukçusu Mawil Y. İzzeddin çevre ve çevre korumayla ilgili İslâmî temel hukukî ve ahlakî gerekçeleri kapsamlı bir şekilde ele alırken, öncelikle bu ilkelerin dini kaynaklarını ortaya koymaya çalışmıştır. Buna göre Müslüman

¹³Bkz. 13/Ra'd: 8.

¹⁴Ziyaüddin Serdar, *Hilal Doğarken*, Çeviri: Ş. Yalçın, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1994) ss. 213-249. Ayrıca bk.: İsmail R. Farukî, *Tevhid*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1987, 67-78.

toplumların çevre bilincini belirleyen temel ilkelerden bazılarını şöyle özetlemek mümkündür:

Birincisi, çevre Allah'ın eseridir. Onu korumak, Allah'ın bir âyeti olarak, onun değerini muhafaza etmektir. Çevrenin insanlığa olan faydalarının onu korumak için yegane sebep olduğunu sanmak çevreyi yanlış kullanmaya veya tahribe götürebilir. *İkincisi*, tabiattaki bütün varlıklar yaratıcısını devamlı tesbih halinde bulunur. İnsanlar bu tesbihin şeklini veya niteliğini anlamayabilirler. Fakat Kur'an'ın tanımladığı bu gerçek, çevreyi korumak için ilave bir sebeptir: “Yedi gök, dünya ve bunlarda bulunan her şey Allah'ı tesbih eder. O'nu övgü ile tesbih etmeyen hiç bir şey yoktur, Ne var ki siz, onların tesbihini anlayamazsınız, O, çok halîm (merhametli) ve bağışlayıcıdır.”¹⁵ *Üçüncüsü*, tabiatın bütün kanunları Allah tarafından konulmuş kanunlardır ve varlığın mutlak devamlılığı kavramına dayalıdır. Allah sünnetinde bazen değişiklik yapsa da, meydana gelen her şey O'nun tabii kanunlarına göre meydana gelir ve insanlar da bunu Yaratıcının iradesi olarak kabul etmelidir. Allah'ın kanunlarını bozma teşebbüsleri önlenmelidir. Kur'an'ın da ifade ettiği gibi: “Görmedin mi ki, göklerde olanlar ve yerde olanlar; güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanlar ve insanların birçoğu Allah'a secde ediyor.”¹⁶ *Dördüncüsü*, Kur'an'ın “Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve iki kanadıyla uçan kuşların hepsi ancak sizin gibi ümmetlerdir”¹⁷ ayetine dayanarak, insanlığın bu dünyada yaşayan tek ümmet olmadığı ve insanların devamlı olarak diğer ümmetlere üstün olmadığını beyan etmesi bu diğer yaratıkların (ümmetlerin) da bizim gibi varlıklar olduğu, saygıya ve korumaya değer oldukları anlamına gelir. *Beşincisi*, bütün insan ilişkilerinin adalet ve ihsan (kavramları) üzerine kurulu olduğu anlayışına dayalıdır: “Muhakkak ki, Allah adaleti ve ihsanı emreder.”¹⁸

Müslümanların çevreyle ilgili davranışlarını belirleyen ikinci kaynağın sünnet olduğunu ifade etmiştik. Sünnet kavramıyla, kısaca Hz. Peygamber'in söz, fiil ve davranışlarının oluşturduğu “örnek” davranış modelleri kast edilmektedir.¹⁹ Hz. Peygamber'in temel misyonunu ifade ederken: “Ben güzel ahlakı tamamlamak (kemâle erdirmek) üzere

¹⁵ 17/İsra: 44; ayrıca 57/Hadid, 1;62/Cuma, 1.

¹⁶ 22/Hac: 18.

¹⁷ 6/En'am: 38.

¹⁸ 16/Nahl: 90.

¹⁹ Sünnet kavramı ve bu kavramla ilgili tartışmalar için bk. M. Hayri Kırbaçoğlu, *İslam Düşüncesinde hadis Metodolojisi*, Ankara, 1999; Dr. Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Ankara: TDV Yayınları, 1997.

gönderildim”²⁰ demesi dikkat çekicidir. Bundan dolayı, Hz. Peygamber’in nübüvvetinin kabulü, hem onun getirdiği mesajı kabulü, hem de onun şahsında müşahhaslaşan ve Allah tarafından “yüksek bir ahlâk”²¹ olarak övülerek müminlerin uyması istenen “sünnete” uymayı gerektirir. Ayrıca Hz. Ayşe’nin onun ahlâkını tanımlarken “O’nun ahlâkı Kur’an’dır”²² ifadesi dikkate alındığında, Hz. Peygamber’in, Müslümanların nazarında adeta “bir çeşit fiil halindeki Kur’an” olduğu görülmektedir. Michon’un ifadesiyle “O, sadece insanları semavi kitabın belirttiklerine ulaştırmak için değil, onları aynı zamanda Vahid ve Ehad olan Allah’a dönüş yoluna yöneltmek için ilahi takdirle seçilmiş (mustafa, muhtar) vasıta’dır. O, aynı zamanda belli bir mesajın, İslam kanunlarının taşıyıcısı ve Hakk’ın parlak bir tecellisidir.”²³ Bundan dolayı Müslüman toplumların başta şehirleşme olmak üzere, gündelik hayatlarında, yeme-içme gibi alışkanlıklardan tutun da çevreyle olan ilişkilerine kadar Hz. Peygamber’in sünnetinden etkilendikleri, bu konularda O’nun sünnetine uydukları veya uymaya çalıştıkları görülmektedir. Hodgson’a göre, hadis-i şerifler Atlas Okyanusundan Hindistan’a kadar uzanan geniş bir coğrafyada Müslümanlar arasında birlik ruhunun yanında benzer ve belirli davranış modelleri oluşturmada etkili olmuştur.²⁴

Hz. Peygamber’in çevre ve hayvanlarla ilgili sünnetine baktığımızda özellikle şu hadisleri dikkat çekmektedir: “Bütün yaratılmışlar Allah’a muhtaçtır ve onlar arasında en iyi olanı Allah’ın yardımına muhtaç olanlara faydalı olandır.”²⁵ Hz. Peygamber kendisinin ağaçlar, hayvanlar ve bütün tabiat varlıklarından sorumlu olduğunu ifade etmiş ve bu konuda şöyle buyurmuştur: “Allah’ın sizi cezalandırmamasının yegane sebebi; şu yaşlanmış ihtiyarlar, süt emen bebekler ve çiftliğinizde otlayan hayvanlardır.”²⁶

Hz. Peygamber’in ağaç dikmeye, mevcut ağaçları korumaya, ormanlar teşkil etmeye ve yine mevcut ormanları korumaya çok önem verdiği bilinmektedir. Bu konudaki en önemli uyarılarından birisi “elinizde bir ağaç fidanı varsa, kıyamet kopmaya başlasa bile, eğer onu dikecek kadar vaktiniz varsa, mutlaka diki” şeklindedir²⁷ Yine şu zikredeğimiz hadis-i

²⁰ Muvatta, Hüsnü’l-Hulûk: 8; Müsned, 2:381.

²¹ 68/Kalem 4.

²² Müslim, Müsafirîn 139, I. 513; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 54, 91,111, 163, 188, 216.

²³ Jean-Louis Michon, 22.

²⁴ Hodgson, 13.

²⁵ İsmail ibn Muhammed el- Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ ve Muzîlü’l-İlbâs*, yayınlayan: A. Kallâş (Suriye- Şam: Müessesetü’r Risâle, 1983),1:458.

²⁶ A.g.e., 1: 213.

²⁷ el-Münavi: *Feyzu’l-Kadir*: 3/30.

şerif, başta vakıflar olmak üzere,²⁸ bir çok İslâmî kurumun şekillenmesinde belirleyici olduğu görülmektedir: “Kişi kabirde bile olsa yedi şeyden meydana gelen sevap devamlı olarak kendisine ulaşır: Öğretilen ilim, halkın yararlanması için akıtılan su, açılan kuyu, dikilmiş ağaç, yapılan mescit, okunmak üzere bağışlanan Kur’an ve ölümünden sonra kendisine dua edecek evlat.”²⁹ Diğer yandan Hz. Peygamber’in hayvanlara şefkat gösterilmesi, korunması, eziyet edilmemesi, aşağılanmaması konularında gösterdiği titizlik gerçekten de dikkat çekicidir. Bu çerçevede, Hz. Peygamber Müslümanların sadece insanlara değil, belki bütün canlılara karşı merhametli olmalarını talep etmiştir: “Merhametli olanlara Rahman (yani merhamet sahibi olan Allah) merhamet eder. Yerde olanlara merhametli olun ki, gökte olanlar da (melekler) size rahmet etsin.”³⁰ Bir başka hadislerinde ise “Haksız olarak bir serçeyi öldüren, Cenab-ı Hakk kıyâmet gününde hesap soracaktır”³¹ derken, ayrıca kuşların yuvalarının bozulmamasını, yumurta ve yavrularının alınmamasını ifade ederek, kısaca hayvanlara eziyet edilmemesini, temizlik ve bakımlarının yapılmasını, yaratılışlarına uygun işlerde kullanılmasını, fazla yük yüklenmemesini, av yasağı koyarak rast gele eğlence için avlanılmamalarını emretmiştir.³²

İşte Kur’an ve Sünnet tarih boyunca Müslüman toplumların dünya görüşlerini belirlediği gibi, onların çevreleriyle olan ilişkilerini belirlemede de belirleyici olduğu ileri sürmemizin nedenleri bunlardır. Bunun en güzel örneklerinden birisi XV-XVI. yüzyıllardaki Osmanlı toplumunda da görülebilmektedir. Bir tarihçimizin de belirttiği gibi, bu yüzyıllarda yaşayan Osmanlı insanı dinlerinin buyruklarına ve tarihî süreç içinde oluşan örf, âdet ve geleneklerden doğan ilkelere göre düşünmüş, konuşmuş ve hareket etmiştir; günlük işlerini yürütürken, evlenirken, mal-mülk edinirken, miras bırakırken ve bu fani dünyadan ayrılırken hep bu ilkeleri esas almışlardır.³³ Bu teorik temellendirmeden sonra, bu değerlerin Osmanlı örneğinde nasıl algılandığı ve uygulandığıyla ilgili örneklere geçebiliriz.

V. Uygulama

²⁸ Bk. Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara: TDV Yayınları, 1995, 22-44.

²⁹ Münavi, 4/87.

³⁰ Tirmizi, Birr 16; Ebu Davud, Edeb, 58. Bu hadisin bir Osmanlı Müslüman’ın hayvanların korunmasıyla ilgili çabalarında nasıl etkili olduğu ileride izah edilecektir. Bk. Bu yazının Mahkeme Kararları bölümü.

³¹ Ebu Dâvud 2/11.

³² Bk: İbrahim Özdemir, *Çevre ve Din*, Çevre Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997, IV. Bölüm.

³³ Bahattin Yediyıldız, “Osmanlı Toplum”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. E. İhsanoğlu, İstanbul: IRCICA, 1994, c.1, 488.

Osmanlı toplumunda hakim olan çevre bilincinin günlük hayattaki uygulamasını çeşitli düzeylerde görmek mümkün olmakla beraber, burada daha çok yöneticilerin uygulamaları, mahkeme kararları (şeriyeye sicilleri) ve toplum hayatından bazı kesitler incelenecektir. Yöneticilerin çevreyle ilgili bakış açıları ve uygulamaları için arşiv belgelerine başvurulurken, hukuki uygulamalar için şeriyeye sicilleriyle ilgili araştırmalardan yararlanılmıştır. Toplumsal düzeyde görülen örnekler için ise, çeşitli nedenlerle Osmanlı ülkesini gezmiş, hatta bir süre ikamet etmiş, toplumu yakından inceleme ve gözleme imkânı bulmuş Batılı seyyahların konumuzla ilgili gözlemlerinden yararlanılacaktır.

1. Yöneticilerin Çevreyle İlgili Uygulamaları

Osmanlı Padişahlarının çevreyle ilgili kararları (irade, ferman, nişan-ı hümayun vs.) incelendiğinde, bu kararların gerisinde yukarıda ifade edilmeye çalışılan teorik zeminin yattığını görmek zor değildir. Başka bir ifadeyle, İslam Medeniyetinin müşahhaslaşmasına neden olan temel İslâmî ilke ve esasların, Osmanlı yönetici sınıfının çevreyle ilgili kararlarının oluşmasında ve uygulanmasında etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu çerçevede ele alınması ve yukarıdaki teorik çerçeve bazında değerlendirilmesi gereken ilk uygulamalara Fatih Sultan Mehmet (1451-1481) döneminde rastlanmaktadır. Haliç'in dolmaması için önlemler alan Fatih'in, Kağıthane deresi havzasında hayvan otlatılmasını, bina yapılmasını ve tarla açılmasını yasakladığı görülmektedir. Ayrıca erozyona müsait yamaçların ağaçlandırıldığı ve ormanlardan ağaç kesiminin yasaklandığı bilinmektedir. Fatih'in "çevre anlayışının" bir diğer delili ise vasiyetnamesidir. Konumuzla ilgili vasiyetnamesi önemli bir belge olmanın yanında, İslam Dünya görüşünün de tipik bir örneği olarak değerlendirilebilir. Söz konusu belgenin metni verildikten sonra, kısa bir değerlendirmesi yapılacaktır. Belge şöyledir:

Ben ki İstanbul Fatih-i abd-ı aciz Fatih Sultan Mehmet, bizatihi alın terimle kazanmış olduğum akçelerimle satın aldığım İstanbul'un Taşlık mevkiinde kâin ve malûlu'l-hudut olan 136 bap dükkânımı aşağıdaki şartlar muvacehesinde vakfî sahih eylerim. Şöyle ki:

Bu gayr-i menkulâtımdan elde olunacak nemalarla İstanbul'un her sokağına ikişer kişi tayin eyledim.

Bunlar ki, ellerindeki bir kap içerisinde kireç tozu ve kömür külü olduğu halde günün belirli saatlerinde bu sokakları gezeler. Bu sokaklara tükürenlerin, tükürükleri üzerine bu tozu dökeler ki, yevmiye 20'şer akçe alsunlar; ayrıca 10 cerrah, 10 tabip ve 3 de yara sarıcı tayin ve nasp eyledim.

Bunlar ki, ayın belli günlerinde İstanbul'a çıkalar bilâistisna her kapuyu vurular ve o evde hasta olup olmadığını sorular; var ise şifası, ya da

mümkün ise şıfayâb olalar. Değilse kendilerinden hiç bir karşılık beklemezsiniz Darülacezeye kaldırılarak orada salâh buldurulalar.

Maazallah herhangi bir gıda maddesi buhranı da vâkı olabilir. Böyle bir hal karşısında bırakmış olduğum 100 silâh, ehli erbaba verile. Bunlar ki hayvanat-ı vahşiyenin yumurtada veya yavruda olmadığı sıralarda balkanlara çıkıp avlanalar ki, zinhar hastalarımızı gıdasız bırakmayalar.

Ayrıca külliyyemde bina ve inşa eylediğim imarethanede şehit ve şühedânın harimleri ve Medine-i İstanbul fukarası yemek yiyeler. Ancak yemek yemeye veya almaya bizâtihi kendüleri gelmeyüp yemekleri güneşin loş bir karanlığında ve kimse görmeden kapalı kaplar içerisinde evlerine götürüle.³⁴

Fatih'in vasiyetnamesi dikkatle incelendiğinde, İslamî değerlerin bu vasiyetnamenin ortaya çıkmasında ve şekillenmesindeki etkisi açıkça görülebilir. Öncelikle Fatih gibi bir hükümdarın “alın terimle kazandığım” ibaresini kullanması ve bu parayla satın aldığı 136 adet dükkanını Allah için vakfetmesi dikkat çekicidir.³⁵ Ancak bu vakıflardan elde edilen gelirin kullanılacağı yer ve biçim daha da önemlidir. Fatih bu gelirlerin kullanım biçimini keyfiliğe mahal bırakmayacak bir netlikte belirtmiştir. Buna göre:

1. İstanbul'un her sokağına ikişer kişinin tayin edilmesi,
2. Bu görevlilerin sokakların sağlık açısından temizliğini temin etmeleri ve bunun karşılığında ücretlerini almaları,
3. Ayrıca 10 cerrah, 10 tabip ve 3 de yara sarıcının tayin edilerek, ayın belli günlerinde İstanbul'u baştan aşağıya tarayarak (bilâistisna her kapuyu vurular) o evde hasta olup olmadığını sorup, varsa tedavileri ve şifaya kavuşturulmaları için gerekenin yapılması.

Burada dikkat çeken husus Fatih'in Müslüman olmayan ve günümüzde “öteki” olarak algılanan bütün gurupları herhangi bir ayırım yapmadan bu hizmetten yararlandırmasıdır. Burada 28. surenin 80. ayetini hatıra gelmektedir:”Hastalandığım zaman bana şifa veren O'dur.” Gerekli görülen hastaların Darülacezeye kaldırılarak orada tedavilerinin sağlandığı, yine burada da hiçbir ayırım gözetilmediği görülmektedir.

4. Herhangi bir ekonomik kriz anında hastaların temel gıda ve beslenmelerinin sağlanması için avcılarının yine vakıf tarafından sağlanan silahlarla dağlara çıkarak vahşi hayvanları avlamaları.

Ancak bir kriz anında insanların temel ihtiyaçlarından olan beslenmenin yerine getirilmesi için tavsiye edilen bu avlanma sırasında bile bazı kuralların göz ardı edilmediği görülmektedir. Bu da avlanacak vahşi hayvanların özellikle “yumurtada veya yavruda

³⁴ Bu belgenin orijinaline ulaşamadık. Gevher Nesibe Eğitim Enstitüsü Çevre Sağlığı Bölümü'nden sağladığımız nüshayı kullandık. Aslında Fatih'in diğer vakfiyelerinde benze hükümler bulunmaktadır. Bk. *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1938.

³⁵ Karşılaştır: 2/Bakara:177 ve 3/Al-i İmran: 92.

olmadığı sıralarda” avlanmalarıdır. Fatih’in avlanma konusundaki bu titizliği; avlanmayı sadece belli bir ekonomik kriz anına tahsis etmesi ayrıca hayvanların yavrulama ve yumurtlama zamanlarını hesaba katması bu konuda her Müslüman için örnek modeli oluşturan, Hz. Peygamber’in konuyla ilgili uygulama ve uyarılarını hatırlatmaktadır. Bunlar: Av peşinde koşmanın gaflete neden olduğu,³⁶ sadece eğlenmek için yapılan avcılığın yasaklanması,³⁷ “haksız olarak bir serçeyi öldüren, Cenab-ı Hâk’ın kıyâmet gününde hesap soracağı,³⁸ ve ayrıca Hz. Peygamberin, kuşların yuvalarının bozulmamasını, yumurta ve yavrularının alınmaması konusundaki şiddetli emirleridir.³⁹

5. Dahası külliyyede bina ve inşa eylediği imarethanede şehit ve şühedâ aileleri ile İstanbul fukarasına yemek verilmesi. Ancak burada öyle bir incelik gözetilmiştir ki, bu da fakir olmasına rağmen bu tür hayır kurumlarına gelmeyi kendine yedirmeyen kişi ve ailelerin bulunabileceği; bu nedenle bunların tespit edilmesi ve bu hassasiyetlerinin ve izzet-i nefislerinin rencide edilmeden bunlara ulaştırılmasıdır. Bunun için de özellikle de “güneşin loş bir karanlığında ve kimse görmeden kapalı kaplar içerisinde [yemeklerin ve gıda maddelerinin] evlerine” ulaştırılması. Burada diğer bir çok ayetin yanında özellikle 2/Bakara 177. ayeti ile⁴⁰ Ma’un (107) suresinin 3. ayetindeki uyarısı hatıra gelmektedir.⁴¹ Müslümanlar tarih boyunca 107:3 teki bu uyarıya muhatap olmaktan kaçınmış başta zekât, fitre, sadaka olmak üzere fakir, yetim ve kimsesizlerin yardımına koşmuştur. Söz konusu vasiyetnamedeki bu son maddede bile İslâm ahlâkının ve Hz. Peygamberin örnek sünnetinin bir çok yönünün bu belgede somutlaştığını görmeyi mümkün kılmaktadır.

Konuyla ilgili diğer bir belge ise Kanunî Sultan Süleyman’ın (1520-1566) devrine ait bir *Nişan-ı Hümayundur*.⁴² Edirne’nin mahalleleri, sokakları ve çarşılarının temiz tutulmasıyla ilgili bu *Nişan-ı Hümayuna* bakıldığında:

- Bütün ev, dükkan ve bunların çevrelerinin kirletilmemesi; kirletildiği takdirde derhal temizlenmesi/temizlettirilmesi,
- Görevlilerin çarşı ve mahalleleri kirletenleri tespit etmesi ve atıklarını bizzat kendilerine temizlettirmesi. Bunun için de öncelikle kirliliğin meydana geldiği yere yakın olan işyeri ve evlerden işe başlanarak soruşturmanın sağlıklı bir şekilde yapılması,

³⁶Ebü Davud: Sayd. 4. Nesâi: Say, 24; Tirmizî: Fîten. 69.

³⁷Nesai, İbn Habban (Sibai, a.g.e.’den naklen)

³⁸ Ebü Davud 2/11.

³⁹A.g.e., Cenâiz, 1: Buhâri: El-Edebü’l-Müfred. 139.

⁴⁰ 2:177: İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik, o kimsenin yaptığıdır ki, Allah’a, ahiret gününe, meleklerle, kitaplara, peygamberlere inanır. (Allah’ın rızasını gözeterek) yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere ve kölelere sevdiği maldan harcar, namaz kılar, zekât verir. Anlaşma yaptığı zaman sözlerini yerine getirir. Sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında sabreder. İşte doğru olanlar, bu vasıfları taşıyanlardır. Müttakiler ancak onlardır! (vurgu eklenmiştir.)

⁴¹ 107:3: “Yoksulu doyurmaya teşvik etmez”.

⁴² Bk.: Prof. Dr. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri*, İstanbul, c.6, 540. Ayrıca *Nişan-ı Hümayun* ve benzeri Osmanlıca terimler için bk.: M.Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: MEB, 1993.

- Kervansaraylardaki atıkların uzak ve boş mekanlara [hâli] naklettirilmesi,
- Hamamlara ait yolların temiz tutulması,
- Mezarlıkların korunması, etraflarının çevrilerek; at, köpek, kedi vb. hayvanların mezarlık içerisine girmesinin önlenmesi,
- Arabacıların öküzlerini halkı rahatsız edecek şekilde ev ve avlulara yakın yerlere bağlamamaları; öküzlerin gübresini alıp şehir dışındaki uygun yerlere nakletmelerinin sağlanması,
- Evlerde yıkanan sabunlu çamaşır sularının rast gele yollara dökülmemesi, dökenlerin engellenmesi,
- At, koyun vb. hayvan leşlerinin rast gele ve gelişigüzel atılmasının önlenmesi. Bu yasağa uymamada ısrar edenlerin teşhir edilerek cezalandırılmaları,
- Sayılan bu yasakların uygulanmasında kimsenin engel olmaması; *kadı* ve *subaşının* konuyu ısrarla takip etmeleri.

Bu ve benzeri belgelerde zamanın idarecilerinin halkın ruh ve beden sağlığının korunması ve toplumun ortak olarak kullandığı mekânların temiz tutulması, şehrin estetik görünümünü bozacak herhangi bir çarpıklık ve çirkinliğe yer verilmemesi için tedbirler aldıkları ve bunların uygulanması konusunda titizlik gösterdikleri görülmektedir. Başta su yolları olmak üzere, yolların temiz tutulmasına özel bir önem verildiği anlaşılmaktadır.⁴³ Kendisinin 20 milyon km² lik bir alanı kapladığı ve üç kıta üzerine yayılan Osmanlı Devletinin dünya ticaretindeki yeri ve ayrıca ticari faaliyetlerin de daha çok denizcilik yoluyla yapıldığı göz önüne alındığında Osmanlı limanlarının yoğunluğunu tahmin etmek zor olmasa gerek.⁴⁴ Dahası bu yoğunluğun neden olabileceği “kirlilik” başta olmak üzere diğer çevre sorunları da ayrıca dikkate değer. Ancak konuyla ilgili belgelere bakıldığında hayvanların korunması, yerlerinin temiz tutulması gibi hususlara da ayrıca dikkat çekildiği görülmektedir.⁴⁵ Yerleşim yerlerinin havasının temizliği ve bunun halk için oluşturduğu tehditle ilgili belgelere de rastlanmaktadır. Tabii buradaki hava kirliliği sanayileşmenin sonucu olarak ortaya çıkan kirlilikten farklı olup, şehrin havasını bozan bataklıkların ıslahı ile ilgili olduğu görülmektedir.⁴⁶

Çevreyle ilgili farklı boyutlara dikkat çeken bir diğer belge ise *Mescid-i Aksa*'nın temizliği ile ilgili olanıdır.⁴⁷ Buna göre, *Mescid-i Aksa*, Hz. Meryem'in mezarını ve Hz. İsa'nın kademini (...) ve diğer mübarek yerleri ziyaret edenlerin –başta kadınlar olmak üzere-

⁴³ Konuyla ilgili belgeler için bk.: İsmet Binark, “Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Belgeler Işığında Türklerde Çevrecilik Anlayışı”, *Yeni Türkiye*, s.5, 1995, 16-19,

⁴⁴ Bk. Halil İnalcık, *The Ottoman Empire*, London, 1997. Ayrıca Osmanlı'nın deniz ticareti konusundaki bir çalışma için bk.: Salih Özbaran “Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu”, *İÜEF Tarih Dergisi*, sayı: XXXI, 1978, 131-141.

⁴⁵ Binark, 13-14.

⁴⁶ Binark, 16.

⁴⁷ Binark, 14.

“temizliğe son derece dikkat etmeleri, gürültü yapmamaları, ibadet edenleri rahatsız etmemeleri” istenmektedir. Böylece fiziki temizliğe dikkat edilmesinin yanı sıra, gürültü yapmama ve başkalarının rahatsız edilmemesi gibi hususların da özellikle irdelendiği görülmektedir.

Çevreyle doğrudan ilgili diğer bir konu ise başta ormanlar olmak üzere yeşil alanların korunması ve ağaç kesiminin belli bir düzene bağlanarak genç ağaçların kesiminin engellenmesidir. Başka bir ifadeyle, ülkenin ağaç kaynaklarının, zaruri ihtiyaçlar için de olsa, belli bir sisteme göre tüketilmesi ve belirli bir sisteme bağlanması adeta günümüzde çokça tartışılan “sürdürülebilir kalkınma” tartışmalarını çağrıştırmaktadır.⁴⁸ Konuyla ilgili 1559 tarihli bir arşiv belgesinde, özellikle Eşme, Dikme ve Sapanca dağları zikredilerek, bu dağlardan gemi yapımı için gerekli olan ağaçların kesinlikle kestirilmemesi istenmektedir. Bununla beraber halkın yakacak ve diğer ihtiyaçları igöz önüne alınarak gemi sanayi için elverişli olmayan ve ”hurda odunluk” olarak adlandırılan ağaçların ve yerlerin belirlenerek kesimin buralardan yapılması vurgulanmaktadır.⁴⁹ Devlete ait ağaçların kesilmesinin engellenmesinin yanında “sefer” gibi kutsal bir amaç için yola çıkıldığında bile “ekili tarlaların ve çayırların” çiğnetilmemesi için emirnameler çıkarıldığı görülmektedir. 1566 tarihli bir belge adeta birinci halife Ebu Bekir’in ordusuna verdiği talimatı hatırlatmakta; ayrıca her iki talimatın da İslam’ın adalet ve ahlak anlayışının sonucu olduğu tezini kuvvetlendirdiği gibi, bu anlayışın sıradan bireyleri olduğu kadar devlet başkanlarını da aynı şekilde bağladığını da göstermektedir.⁵⁰

Rumeli Beylerbeyine yazıldığı anlaşılan belgede ise “...re’âyânın tereke ve çayırının” askerlere çiğnettirilmemesinin yanı sıra askerlerin karşılıksız olarak kimseden bir şey almaması istenmektedir.⁵¹ Dünyanın en büyük arşivlerinden biri olan Osmanlı Arşivi’nde konuyla ilgili daha bir çok belgenin bulunduğu/bulunabileceği açıktır. Ancak konumuz

⁴⁸ Sürdürülebilir kalkınma kavramı ile bu kavram çerçevesindeki tartışmalar için bk.: J. Ronal Engel ve Joan Gibb Engel, *Ethics of Environment and Development* (Çevre ve Kalkınma Ahlakı), Londra, 1990. Kitabın girişini oluşturan ve önemli makalelerinden birisi olan “Sürdürülebilir Kalkınma Ahlakı” çevrilip yayınlanmıştır: *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Prof. Dr. Necati Öner Armağanı, c: XL, Özel Sayı, 1999, s. 255-267. Aynı makale İbrahim Özdemir, *Yalnız Gezegen*, İstanbul: Kaynak, 2001 kitabında yeniden yayınlanmıştır.

⁴⁹ Binark, 21, Belge no: 14 ve 22 belge no: 17 ve 18.

⁵⁰ Halife Ebu Bekir söz konusu emirnamede konumuzla ilgili olarak ordusuna şunları söylemekteydi: “Savaşta bile insaftan ayrılmayın. Çocukları, yaşlıları ve kadınları öldürmeyin ve zulmetmeyin. Hurma ve diğer meyve ağaçlarını, koyun, keçi ve diğer hayvanları yemenin dışında bir amaçla kesmeyin, telef etmeyin.” Bk: Malik, *Muvatta*, Cihad 10-1, II.447-8; Müslim, Cihad 3, II. 1375. Ayrıca Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul: Çağ Yayınları, 1989, c.2, s. 33-34.

⁵¹ Bk. Binark, s.24, belge no: 21.

açısından bu kadarı yeterli olsa gerek. Zikredilen belgeler dikkatle incelendiğinde, Osmanlının insan-çevre ilişkisiyle ilgili geliştirdiği tavrın, İslam Medeniyetinin konuyla ilgili tavrının benzeri olduğu görülür. Özellikle de Tanzimat'tan sonra çevreyle ilgili önemli gelişmeler ve sivil toplum kuruluşlarının ortaya çıktığı dikkat çekilmelidir. Bunların en dikkat çekenleri, 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi, 1870 yılında çıkarılan Orman Nizamnamesi, 1876 yılında tamamlanan *Mecelle-i Ahkam-ı Adliye*'dir. Özellikle *Mecelle* çevreci bir bakış açısıyla incelendiğinde, çevreyle ilgili birçok konunun ele alındığı ve düzenlemelerin yapıldığı görülmektedir. Yine 1906 yılında Asar-ı Atika (Eski Eserler) Nizamnamesi'nin çıkarılması ve kültürel çevrenin korumaya alınması, 1912 yılında Prens Said Halim Paşa'nın başkanlığında "İstanbul Asar-ı Atika Muhipler Cemiyetinin" kurulması zikredilebilir. Bu derneğin temel amaçlarından bazılarının "İstanbul'un sanat eserlerini, tarihi ve kültürel mirasını ve güzelliklerini tanıtmak; halkın estetik bilincini yükseltmek" olduğu dikkat çekmektedir. 1848-1864-1882 yıllarında çıkarılan Ebniye Nizamnamesi ve kanunu da yine çevre ile ilgili yeni düzenlemeler getirmiştir. 1913 tarihli Köy Talimnamesi'nin köylerin kurulacağı yerin havasının temiz olması, çevrede bataklık bulunmaması, yine çevrede akarsu bulunması gibi şartlar getirdiği görülmektedir.

2. Mahkeme Kararları (şeriyeye sicilleri)

Her toplumda olduğu gibi Osmanlı toplumunda da teamüllere uymayanlar hukuki tedbirlerle karşı karşıya kalmışlardır. Dini esaslara göre yönetilen Osmanlı sistemi de konumuz olan çevreyle ilgili ahlakî ve hukukî kurallara uymayanlar hakkında çeşitli kararlar vermiştir. Konuyla ilgili bazı kararlar incelendiğinde durum daha iyi anlaşılacaktır.

Çağdaş insan için "hayvan haklarının" tamamen son zamanlarda ortaya çıkmış yeni bir konu olduğu bilinmektedir. Hayvan hakları bir yana, insan haklarıyla ilgi sorunların çözülemediği, insanın insana düşman olduğu; modern insanın "öteki" olarak tanımladığı hemcinslerinin hakkını, hukukunu, maddi ve manevi şahsiyetini yok etmeye çalıştığı, etnik temizliklerin yapıldığı bir zamanda yaşıyoruz. Bununla beraber, Osmanlı toplumunda farklı ırk, millet, din, kültür ve etnik gruplara mensup insanlara büyük bir müsamaha ile bakıldığı; tüm bu grupların her tür haklarının teminat altına alındığına yukarıda işaret etmiştik. Aynı şekilde, Osmanlı toplumunda hayvanların korunması ve onlara herhangi bir şekilde zulüm ve işkence edilmemesi için de bazı kanuni tedbirlerin alındığı görülmektedir. Böylece, "hayvanlara iyi bakma ve zulüm etmeme" insanların vicdanına ve kişisel kararlarına bırakılmayarak, konuyla ilgili gerekli önlemlerin alındığı görülmektedir. 9 Şubat 1829 tarihli bir belgede

İstanbul'da odun, kömür, kereste vb. yükleri taşıyan atlarla ilgili olarak şu uyarı yapılmaktadır: Hamalların Cuma günleri hayvanları tatil etmeleri [çalıştırmamaları], hayvanlara güzelce bakmaları, yüklerini boşalttıktan sonra dahi hayvanlara binmemelerinin eskiden beri uyulan bir usul olduğu belirtilmekte, ancak son zamanlarda buna uyulmadığı belirtilerek, gerekli tedbirlerin alınması talep edilmektedir.⁵² Konuyla ilgili bir diğer belgede ise, İstanbul'daki hamalların ikindiden sonra atları çalıştırdıkları ve dahası yükün üzerine bindikleri belirtilerek bunun önlenmesi istenmektedir. Bunun önlenmesi için ilginç bir yöntem de önerilmektedir: Yük beygirlerinin semerlerinin tam ortasına üç adet çivi çakılacak, böylece beygire binmek mümkün olmayacaktır. Buna uymayanların ise şiddetle cezalandırılacağı belirtilmektedir.⁵³ 27 Temmuz 1730 tarihli bir belgede ise atlara binen hamalların sokaklardan geçerken kirli suları özellikle yaşlıların, kadınların ve çocukların üzerine sıçratarak onları rahatsız ettiği; atlara yüklenen ekmek sepetlerinin üzerine ayaklarını uzatarak, ekmeğe [nân-ı aziz] hürmetsizlik ettikleri⁵⁴ belirtilerek bunun önlenmesi istenmektedir. Mahkeme kararlarında rastladığımız diğer bir konu ise avlanmayla ilgilidir. Bahar mevsiminin hayvanların yavrulama zamanı olmasından dolayı, eskiden beri bu mevsimde avlanmanın yasak olduğu belirtilmekte, ayrıca konuyla ilgili olarak her yıl hem yetkililerin ve hem de avcılarının uyarıldığı görülmektedir.⁵⁵

Şeriyeye sicillerinde dikkat çekilen diğer bir konu ise, başta camii, cadde, sokak ve mahalleler olmak üzere temizlik konusudur. İstanbul Kadılığı'nın 4 Mayıs 1696 tarihli bir kararına göre, mahallelerin, camilerin, mescitlerin avlu ve sokaklarının temiz tutulması istenmekte ve konuyla ilgili başta imamlar olmak üzere yetkililer uyarılmaktadır. Temizlik konusunda ihmali görülenlerin cezalandırılacağı da ayrıca vurgulanmaktadır.⁵⁶ 12 Mart 1810 tarihli diğer bir kararda ise, şiddetli geçtiği anlaşılan kıştan dolayı, yollardaki buzlanma ve dondan, ayrıca çatılardan sarkan buzlardan vatandaşların zarar görmemesi için tedbirler alındığı görülmektedir.⁵⁷ Tedbirin mahiyetine bakıldığında ise, yine imamların rehberliğinde mahallelinin göreve çağrıldığı sivil bir espiro görülmekte ve öncelikle herkesin kendi evinin önünü ve mahallesini temizlemesi istenmektedir. Daha doğrusu, imamların cemaatlerini bu çerçevede aydınlatması ve uyarılması istenmektedir. Benzer bir karar ise 13 Ocak 1823

⁵² Sadık Albayrak, *41 Orijinal Belge Işığında Eski İstanbul'da Sosyal Hayat ve Çevre*, İstanbul: IGDAŞ, 1997, 64. Ayrıca bk: 66.

⁵³ a.g.e., 58 ve 60.

⁵⁴ Albayrak, s.56.

⁵⁵ Albayrak, 94-100.

⁵⁶ Albayrak, 40.

⁵⁷ Albayrak, 42.

tarihli olup, yine şiddetli geçen kıştan dolayı vatandaşlar göreve çağrılmakta “ümmet-i Muhammed’in” her tür tehlikeden korunmasının asıl amaç olduğu görülmektedir.⁵⁸

Sokakların temizliğiyle ilgili 28 Haziran 1836 tarihli bir karar, bu temizliğin mahiyeti ve dayandığı temelle ilgili detayları da ihtiva etmektedir. Buna göre her hal ve şartta temizlik ve temiz olma (nezâfet ve taharet) dinî bir vecibedir. Dahası İslam hilafetinin başkenti olan İstanbul’un cadde ve sokaklarının temiz tutulmasının gerekliliği ortadadır. Diğer bir nokta ise “herkes hanelerinin sokak taraflarını temiz ve pak tutmaya memur” dur.⁵⁹

Hayvanlarla ilgili en ilginç belgelerden birisi 1919 tarihli olup, sokak köpeklerinin Belediye tarafından itlâf edilmesiyle ilgilidir. Günümüzde de sık sık kamuoyuna yansıyan bu sorunla ilgili olarak alınan karar ilginç olduğu kadar önemlidir de. Zira İslamî bir devletin bir kurumu olan Belediyenin yaptığı bir uygulama, vatandaşın şikayeti üzerine Şeyhülislam’ın verdiği kararlarla haksız bulunarak yasaklanmıştır. Konu kısaca şöyle cereyan etmiştir: Ahmet isimli bir vatandaş, 25 Teşrinisani 335 (1919) tarihli *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde “bîçare” sokak hayvanlarının Belediye tarafından itlaf edileceğini öğrenir. Bunun üzerine büyük bir üzüntüye kapıldığı anlaşılan Ahmet efendi harekete geçerek, Şeyhülislama bir dilekçe yazar. Öncelikle Belediyenin köpekleri itlaf için ileri sürdüğü gerekçeleri gerçekçi bulmadığını ve bu nedenle de katılmadığını belirterek, “Merhamet edenlere Rahman merhamet eder. Yeryüzündekilere merhamet ediniz, semadakiler de size merhamet ederler”⁶⁰ hadis-i şerifini hatırlatarak, bu zulmün önü alınmadığı takdirde daha başka felaketlerin meydana geleceğinden endişe ettiğini bu nedenle Şeyhülislamın buna mani olmasını talep eder.⁶¹

Şeyhülislam’ın Sadaret makamına yazdığı yazıdan Ahmet efendi gibi daha bir çok kişinin benzeri durumlardan fevkalade rahatsız oldukları anlaşılmaktadır. Bunları dikkate alan Şeyhülislam ise, vatandaşların haklı olduğu, yöneticilerin halkın geleneklerini ve manevi değerlerini nazar-ı dikkate almak zorunda olduklarını, en önemlisi ise “Din-i Mübinin” [İslam’ın] “umum mahlukat-ı İlâhiye hakkında zulm ve ezayı” yasakladığını belirterek, köpeklerin Belediyece itlafını yasaklamıştır.⁶² Mahkeme kararlarındaki 26 Ağustos 1822 tarihli diğer bir belgeden anlaşıldığı kadarıyla, bazı kişiler kurban kesimi ve bunlardan

⁵⁸ Albayrak, 46.

⁵⁹ Albayrak, 54. ABD’de de her hane sahibi kar ve don durumunda kendi bahçesinin dahilinde olan ve yayaların kullandığı kaldırımların temizliğinden sorumludur. Aksi takdirde Belediye tarafından cezalandırılır.

⁶⁰ Tirmizi, Birr 16; Ebu Davud, Edeb, 58.

⁶¹ Albayrak, 108.

⁶² A.g.e., 110.

meydana gelen atıklar konusunda yeterli dikkati göstermemektedir. Bu nedenle adı geçen karar bu konuda ihmali olanların uyarılması, gerektiğinde cezalandırılması konusunda yetkilileri uyarmaktadır.⁶³

3. Vakıflar ve Çevre

Osmanlı vakıf sisteminin en önemli fonksiyonlarından birisinin maddeyi ve malı yüceltme yerine, insanî değerler ile hayatın bütünlüğünü yüceltmesi ve bu değerlere saygıya yaptığı vurgu olduğu söylenebilir. Günümüz tüketim toplumunun maddeye ve sınırsız tüketime şartlandırılmış insanı için bu hususu anlamak zor olsa da, Osmanlı bireyine göre dünyanın varlığı emânet olup, dahası kararsız ve değişkendir. Başka bir ifadeyle, “bâki ve sabit olmayan bu dünya evinin nimetleri geçici bir gölge, onda oturmakta olan kimse ise gitmek üzere olan misafir gibidir”⁶⁴ Bu anlayışın sonucu olarak, insanların mal ve mülk esaretinden özgürleşmesi, dahası bireyin başta serveti olmak üzere, imkânlarını başta insan olarak, tüm canlıların menfaati için kullanması veya kullanılmasını sağlamasıdır. Vakfiyelerden anlaşıldığı kadarıyla malını vakfedenlere göre, “vakıf, hayır ve sadaka türlerini en mükemmeli ve bâki kalacak iyiliklerin en güzelidir.”⁶⁵ Dahası, “dünya hayatının geçici olması insan ömrünün bir gün biteceği ve bu dünyada yapılan tüm iyiliklerin karşılığın ahirette verileceği” gibi dinî bir anlayışın yanı sıra, “topluma yararlı bir fert olma ve *ihtiyaç içerisinde kıvranan bir canlının imdadına yetişmenin verdiği psikolojik hazzı*” duyma gibi etkenlerin de vakıfların ortaya çımasında etkili olduğu görülmektedir.⁶⁶

Bununla beraber, vakfiye metinleri incelendiğinde bu hayır kurumlarını ortaya çıkaran ve şekillendiren temel kaynağın hemen hemen tüm vakfiyelerde zikredilen bazı ayetler ile hadis-i şerifler olduğu görülmektedir. Vakfiyelerde zikredilen ayetlerin başında ise “Sevdiğiniz şeylerden (Allah yolunda) harcamadıkça "iyi" ye eremezsiniz. Her ne harcarsanız, Allah onu hakkıyla bilir”⁶⁷ ile “İyilik, yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik, o kimsenin yaptığıdır ki, Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitaplara, peygamberlere inanır. (Allah'ın rızasını gözeterek) yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere ve kölelere sevdiği maldan harcar, namaz kılar, zekât verir. Antlaşma yaptığı zaman sözlerini yerine getirir. Sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında

⁶³ Albayrak, 44.

⁶⁴ Nazif Öztürk, 22, 5. dipnot.

⁶⁵ Öztürk, a.g.e.

⁶⁶ Öztürk, 20. (vurgu eklenmiştir.)

⁶⁷ 3/Al-i İmran: 92.

sabreder. İşte doğru olanlar, bu vasıfları taşıyanlardır. Müttakîler ancak onlardır”⁶⁸ ayetlerinin geldiği görülmektedir. En çok zikredilen hadis ise şudur: “Bir insan öldüğünde, ameli(nin sevabı) kesilir. Defter-i ameli kapanır. Yalnız: sadaka-i cariyesi, ilmi bir eseri ve kendisine dua eden hayırlı bir evladı olan kimsenin amel defteri kapanmaz.”⁶⁹

Bu bağlamda Osmanlı dönemi “vakıf eğitim ve hayır kurumlarından” olan başta camiî, medrese, tekke, sübyan mektebi, hamam, çeşme, kütüphane, kitap, darü’-şifa, darü’z-ziyafe, ribat, köprü, yol ve kervansaray gibi eserlerle bunların kuruluş gayeleri ve hizmet hedefleri incelendiğinde, bunların herhangi bir ayırım yapmaksızın bütün mahlukata dönük olduğunun görülmesi anlamlıdır.⁷⁰ Bir yabancı ilim adamının çok güzel ifadesiyle “vakıflar kuruldukları günden beri, Müslüman toplumuna değeri ölçülemeyecek hizmetlerde” bulunmuşlar; başta “camiîlerin, üniversitelerin, yurtların, zaviyelerin, hastane, tımarhane ve mezarlıkların bakımı ve bazen de inşa edilmesini” üstlenmişlerdir. Dahası “şehir savunması, hıfz-ı sıhha, yolların aydınlatılması, yargıçların (kadı) ve diğer din görevlilerin maaşlarının ödenmesi”nin yanı sıra, “vakfi bağışlayan şahısların kişisel istekleri doğrultusunda *hayvanların korunması ve beslenmesi, eşekler, leylekler ve güvercinler, şehir pazarlarına içme suyu temin edilmesi*” ve hatta “durumu müsait olmayan genç kadınlara çeyiz hazırlanması” gibi çeşitli konularda maddi destek sağlamışlardır.⁷¹ Yine vakıfların muhtaçlara “aynî-nakdî yardımlar, yoksulların doyurulması, hastaların tedavi edilmesi, çevrenin temizliği, şehirlerin yol ve kaldırımlarının tamiri” gibi hizmetlerin yanında, bugün belediye teşkilatlarının yaptığı bir çok hizmeti de karşılıksız olarak ve sivil toplum ruhuyla yaptığı görülmektedir.⁷²

Görüldüğü gibi, başlangıçta ihtiyaçların giderilmesi amacıyla ortaya çıkmalarında rağmen, daha sonraları hayatın her safhasında yerini alan vakıflar, özellikle de Osmanlı’larda hem ferdi hem d devleti ilgilendiren bir yaşam biçimi haline gelmiştir.⁷³ Konumuz açısından en dikkate değer olan vakıf türü ise hayvanlarla ilgili kurulan vakıflardır. Hayvanlar için kurulmuş olan vakıfların iki kısma ayrıldığı görülmektedir. Birincisi, geçici vakıflardır. En yaygın olan hayvan vakıfları bu türden olanlardır. Hayırsever kimseler, ya belirli bir miktar para ayırarak bunu kasap ve fırıncılara veya görevlendireceği herhangi bir kimseye vererek,

⁶⁸ 2/Bakara: 177.

⁶⁹ Riyâzü’s-Salîhîn, III, 1412, DIB Yayınları, 1972; Darimî, Mukaddime: 46.

⁷⁰ Bk. Öztürk, a.g.e. 19; Doç. Dr. Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara: TTK Basımevi, 1988, 28-42 ve Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul: Çağ Yayınları, 1989, c.14, I. Bölüm,

⁷¹ Jean-Louis Michon, “Dini Kurumlar”, 34.

⁷² Öztürk, 44.

⁷³ Öztürk, 19.

her gün sahipsiz kediler ve köpeklere et ve ekmek dağıttırırdu veya kendisi her gün et veya ekmek satın alarak onları doyururlardı.

Osmanlı insanının, sadece hayvanların bakım ve beslenmeleri için vakıflar kurmakla yetinmedikleri, ayrıca hastalandıkları zaman, tedavi işleriyle de uğraştıkları; bu maksatla hayvanlar için özel hastaneler açtıkları da görülmektedir. XVII. Yüzyılda Osmanlı ülkesini gezmiş olan Fransız avukat Guer ise Şam'da hastalanan kedilerle köpeklerin tedavisine mahsus bir hastanenin varlığından bahsetmektedir.⁷⁴ Konuyla ilgili ünlü şair Lamartine'in şu gözlemleri aslında Osmanlı toplumundaki insan-çevre ilişkisini özetleyen en iyi ifadelerinden birisidir: "... canlı ve cansız mahlukatın hepsiyle iyi geçinirler: Ağaçlara, kuşlara, köpeklere, velhasıl Allah'ın yarattığı her şeye hürmet ederler; bizim memleketlerde başı boş bırakılan veyahut eziyet edilen bu zavallı hayvan cinslerinin (türlerinin) hepsine şefkat ve merhametlerini teşmil ederler. Bütün sokaklarda mahalle köpekleri için muayyen (belirli) aralıklarla su kovaları sıralanır; bazı Türkler, ömürleri boyunca besledikleri güvercinler için, ölürken vakıflar kurarak, kendilerinden sonra da (bu hayvanlara) yem serpilmesini sağlarlar."⁷⁵

Diğer dikkat çeken bir nokta ise, vakıfların hayat verdiği mimari eserlerin çevre düzenlenmesi, mimari şekli ve diğer nitelikleriyle de çevresi ile uyum içinde olmalarıdır.⁷⁶ Osmanlı vakıf binaları incelendiğinde, bunların çevresindeki nefis ve zarif kuş evlerinin zarif bir taç gibi bu binaları süslediği görülür. Böylece mimari eserlerle tabiat ve çevre arasında bir uyum sağlanmış, bu binalarda yaşayan insanların stressiz ve dengeli bir hayat sürmeleri hedeflenmiştir. Örneğin Sultan II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed Han dönemlerinde, Edirne'de bina edilen Dâru'ş-Şifâ ve Bîmarhâne'lerde hastaların klasik mûsiki, ney sesleri, güzel Kur'an kırâ'etleri, bülbül sesleri, güzel çiçeklerle, nefis kokulu gül bahçeleri içinde, akarsu sesleri ile tedavi edildikleri görülmektedir.⁷⁷

4. Batılı Seyyahların İzlenimleri

⁷⁴ İsmail Hami Danişmend, *Garb Menbalarına Göre Eski Türk Seciye ve Ahlakı*, İstanbul Kitapevi, 1961, 106. Şam'daki hayvan hastanesi vakıflarıyla ilgili olarak Prof. Mustafa Sibai detaylı bilgi vermektedir. Bk.: Prof.Dr. İsmet Sungurbey, *Hayvan Hakları*, İÜ, Yay., 1993, İstanbul, 117-118.

⁷⁵ Danişmend, 259.

⁷⁶ Konuyla ilgili ilginç olduğu kadar önemli bir çalışma için bk.: Beşir Ayvazoğlu, "Meyve Bahçelerinden Taş Ocaklarına", *Yeni Türkiye*, sayı: 5, 1995, 45-51.

⁷⁷ M. Serhan Tayşi, "Tarih Şuuru ve Çevre", *İnsan ve Çevre*, İstanbul: İnsanlığa Hizmet Vakfı Yayınları, 1992. s.40.

Osmanlı toplumunun çevreyle ilgili dünya görüşünü ve değerler sistemini en iyi gözlemleyenlerin “Osmanlı ülkesine çeşitli sebeplerle gelmiş, ikamet etmiş ve Osmanlı'nın sosyal hayatını yakından gözleme şansı bulmuş olan” Batılı seyyahların olduğu görülmektedir.⁷⁸ Bu seyyahlara göre: Osmanlı ülkesinde cinayet, hırsızlık, eşkıyalık, sarhoşluk ve gürültünün, yok denecek kadar az olduğunu; hatta bazı şehirlerde hiç bulunmadığını, bunun sebebinin, adaletin harfiyen uygulanmasından ve verilen cezaların caydırıcı olmasından kaynaklandığını; iyi dini terbiye görmüş olan halkın bu gibi suçlara müsamahakar bakmaması olduğu görülmektedir.⁷⁹ Diğer bir seyyah ise, Osmanlı insanının israfı sevmediğini “ihtiyaçtan fazla yemek yemediklerini; cirit, atçılık, okçuluk, yüzme ve güreş sporlarını çok sevdiklerini; içki, afyon, esrar, düello, zina, hırsızlık, sahtekarlık, tabasbus ve gıybet gibi toplumsal hastalıkları hiç bilmediklerini” belirtmektedir.⁸⁰

İngiltere'nin İstanbul sefaretinde kâtiplik görevi yapan Ricaut'un gözlemleri yukarıda zikredilen vakıf medeniyetinin kapsamını da çok güzel göstermektedir: Ricaut, Osmanlı insanının “hayvan haklarına ne kadar saygılı olduğunu, onların beslenme ve korunmalarına ne kadar önem verdiğini” belirterek bunun en iyi delili olarak “hayvanlar için kurulan özel vakıfları” zikrederek: “Fakir insanlar için kurulan aş evlerinde, insanlardan başka kedi ve köpek gibi hayvanlar da doyurulduğu gibi, sırf kedi ve köpek gibi hayvanlar için özel vakıflar da kurmak adetti” der. Dahası “bazı şehirlerde kediler için yapılmış binaların olduğunu, gıdaları için vakıflar kurulduğunu, kedilerin hizmeti için vekil harçlar ve uşaklar tahsis edildiğini” söyler ve bunun Batılılar için gülünç gelebileceğini belirtir.⁸¹

Batılı insanın Hıristiyan kültürün ve özellikle de Kartezyen felsefenin etkisiyle hayvanları ruhsuz olarak değerlendiren ve bu nedenle de çok farklı ve acımasız bir anlayış geliştirdiği göz önüne alınırsa yazara hak vermemek elde değil.⁸² Anlaşılan, XIX. yüzyılın Batılı seyyahlarına Osmanlı topraklarında gözlemedikleri insanların hayvanlara karşı olan merhamet ve sevginin çok ilginç ve hatta “sıra dışı” gelmiştir. Bu seyyahlardan birisinin

⁷⁸ Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Çelik, *Temizlik Doğudan Gelir*, TDV Yayınları, Ankara, 1995, 29.

⁷⁹ Danişmend, 3.

⁸⁰ Danişmend, 75-87.

⁸¹ Danişmend, s. 142.

⁸² Kartezyen felsefenin âlem ve dolayısıyla hayvan anlayışıyla ilgili literatür için bkz.: C. Dönting, *A Green History of the World*, Penguin Books, London, 1991 (özellikle 8. ve 9. bölümler); J. Black, *The Dominion of Man*, Edinburg, 1970; J. Passmore, *Man's Responsibility for Nature*, New York, 1974. Ayrıca bk. Laberthonniere, *Descartes Üzerine Tetkikler*, çeviren: Mehmet Karasan, Kültür Bakanlığı, 2. Baskı, Ankara, 1977. s. 179; Mekanik dünya görüşü ve makine metaforu için klasikleşmiş bir kaynak için bkz. Lewis Mumford, *Makine Efsanesi*, çev: Fırat Oruç, İstanbul: İnsan Yayınları, 1996 ve E.J., Dijksterhuis, *The Mechanization of the World Picture*, London: Oxford University Press, 1961.

hayretini gizlemeyerek, Osmanlının “Hayrat ve hasenat[ının] hayvanlara bile şâmil” olduğunu belirtmekte ve şöyle devam etmektedir: “Hiç kimse onlara eziyet etmeye kalkışmaz. Eğer bir ata, bir katıra veya bir deveye, sahibi haddinden fazla yük taşıyacak olursa, zâbıta memurları, onun gaddarlığına mâni olmak ve fazla yorulan hayvanı dinlendirmeye mecbur etmek yetkisine sahiptirler. Her gün bu gibi [olaylara] rastlamak mümkündür.”⁸³ Diğer bir seyyah ise Türklerin köpeklere nafaka temini için vasiyetnamelerinde bir miktar para tahsis ettiklerini veya kendileri sağken fırıncılara ve kasaplara köpekler için her hafta yahut her ay para verdiklerini; bu gibi işleri yürüten esnafın aldıkları parayı başka şeylere sarf edeceklerinden katiyen şüphe edilmemesi gerektiğini ifade eder.⁸⁴

Osmanlı toplumunun ağaç ve yeşilliklerin korunması konusundaki titizliğini en güzel tasvir edenlerden birisi Fransız doktor A. Brayer'dir. Doktor bir Hıristiyan hastasının Müslüman komşularının tepkisinden çekinerek kendi bahçesindeki ağacı kesmeye cesaret edemediğini aktardıktan sonra şu tespiti yapar: “Müslüman-Türklerin asırlardan beri gölgelerinde dinlendikleri bu güzel tabiat mahsullerine karşı besledikleri hürmet sâyesinde Türkiye’de altı, sekiz ve hattâ on ayak çapında çınarlar vardır: Bâzan bunlar tâzeliklerinde letâfet ve şöhretini te’min ettikleri evi havasız ve ziyâsız bırakacak nisbetler almaktadır.”⁸⁵

Aslında Osmanlının çevreyle ilgili bakış açısını görebileceğimiz bir diğer alan ise minyatür ve tezhiplerdir. Bunlar dikkatle incelenirse, insanoğlunun hayalindeki, stilize edilmiş, ağaç, kuş, çiçek ve hayvan figürleri; masmavi göğü, yeşil çimenleri, çiçeklerle bezeli dağları, masmavi akan dereleri ile bu resimlerin adeta cennetin irem bağlarını temsil etmekte oldukları görülür. Yine bu minyatürlerdeki insan figürlerine dikkat edilirse, bunların sol elinde İslamî temizliği, tazeliği ve inceliği sembolize eden bembeyaz bir mendil; sağ elinde ise, insan-çevre uyum ve dengesini sembolize eden bir gonca gül bulunduğu görülür. Bu tablo bize, Osmanlı kültür medeniyetinin insanın çevresi ile bir bütün olduğunun örneğini apaçık olarak göstermektedir.⁸⁶

Yine Jean Thèvenot 1665 yılında İstanbul’a gelerek dokuz ay kalmış ve konumuzla ilgili bir çok gözlemleri bulunmaktadır. Bunlardan biri de Türk hahamları ve Türklerin temizliğe verdiği önemle ilgilidir. Ona göre, “Türkler vücudu temiz tutmak için olduğu kadar sağlıkları

⁸³ Danişmend, 148.

⁸⁴ Danişmend, 145.

⁸⁵ Danimend, 82.

⁸⁶ Tayşi, 40.

için de sık sık hamama giderler. Bu yüzden şehirlerde birçok güzel hamam vardır.”⁸⁷ Thèvenot’a göre Türklerin “ sıhhatli olmalarının sık sık gittikleri hamamlardan ve yeme-içme konusundaki ölçülüklerinden “ileri gelmektedir.”⁸⁸ Türklerin temizliğe bu kadar önem vermesini merak eden yazar, bunun temel nedenlerinin namaz ve gusül abdesti olduğunu belirtmektedir. Diğer bir Batılı ise “Türklerin yaşama tarzlarında çok temiz oldukları, temizlik ve ibadet hususlarında çok titiz davrandıkları bir gerçektir” derken, “*yıkanırken kullandıkları suyun vücutlarını tertemiz temizlediği gibi, günahlarını da alıp götürdüğüne inanırlar*” tespitinde bulunmaktadır.⁸⁹

Mouradgea d’Ohsson da “vücut ve elbise temciliğinin erkek ve kadın Müslümanlar için zaruri bir fazilet olduğunu” belirttikten sonra bu anlayışın metafizik ve dini boyutuna dikkat çekerek “Tabiat kanunlarını takviye eden din ile ahkâm-ı diniyye tatbikatının Müslümanlara vücut temizliği hususunda büyük bir titizlik telkin ettiğine hükmetmek yanlış olmaz” tespitinde bulunmaktadır.⁹⁰

Osmanlı insanının temizlik anlayışına hayran olan diğer bir Batılı ise İngiliz gazeteci-yazar David Urquhart’tır. Türkiye ve Türklerle ilgili bir çok araştırması olan yazar “Türk hamamı” isimli eserinde “temizlik ile hamamı özdeşleştirerek” aslında Osmanlıların hamamı Romalılardan öğrenmiş olduklarını ancak onu değiştirerek yeni bir hüviyet kazandırdıklarını ifade eder ve şöyle der: “Türkler hamamı görürü görmez onu benimseyip; cemiyetlerinin ve yerleşim birimlerinin vazgeçilmez bir kuralı [kurumu] haline getirdiler.(...) Onlar hamamı aldıktan sonra onu, her türlü ahlaksızlık ve aşırılıktan kurtarıp temizlik sanatını ve en mükemmel bir mevkiye çıkardılar. (...) Romalılar hamama anadan doğma girerlerdi. Müslümanlar hamam kıyafeti icat ettiler.”⁹¹

Sonuç olarak, İslâmî değerlerin alem tasavvurunu ve gündelik hayatını şekillendirdiği görülen Osmanlı Müslüman toplumunun, hem insana, hem de diğer tüm varlıklara karşı sevgi ve hürmete dayanan bir anlayış geliştirdikleri görülmektedir. Bu anlayışın bir sonucu olarak, farklı din, dil, ırk ve kültüre mensup insanlarla olumlu ilişkilere geliştirirken, tabîî çevreyle de sevgi, merhamet ve emanete dayalı bir anlayış ve tavır geliştirdiği görülmektedir. Bu anlayışın dayandığı temel irdelendiğinde ise, diğer unsurların yanında asıl belirleyicinin İslâmî Dünya görüşü olduğu görülmektedir. Bu temel ve belirleyici değerlerin Padişahın tutun da sıradan halka kadar toplumun tüm kesimlerine nüfûz ettiğine ulaşabildiğimiz mevcut veriler tanıklık etmektedir. Bununla beraber, bu değerlere göre davranmayan ve çevreye zarar verenleri ise, yine bu değerlerin vücuda getirdiği hukukî müeyyidelere muhatap olduğu görülmektedir.

⁸⁷ Jean Thèvenot, *1665-1656’da Türkiye*, çev: Nuray Yıldız, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser no: 120, 1978, 85.

⁸⁸ Age., 99.

⁸⁹ Ricaut, *Türklerin Siyasi Düsturları*, Haz: M. Reşad Uzman, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser no: 81, 245. (vurgu eklenmiştir.)

⁹⁰ Mouradgea d’Ohsson, *18. Yüzyıl Türkiye’sinde Örf ve Adetler*, çev: Zerhan Yüksel, İstanbul, 171. (tarihsiz).

⁹¹ Hüseyin Çelik, age., 21, 23.

Osmanlı toplumunun insan-çevre ilişkisinin bariz olarak görüldüğü diğer bir alanın ise vakıflar olduğu anlaşılmaktadır. Bunun nedeni sadece vakfiyelerdeki çevre ve hayvanlarla ilgili hükümler değildir. Bu hükümlerden daha da önemli olan ise, bir yandan vakıf sisteminin sivil boyutu, diğer yandan bireyin mail ve tüketim tutkusunda/köleliğinden özgürleştirilmesidir. Bunun bir sonucu olarak Müslüman bireyler mal ve imkânlarını gerek hemcinsleri ve gerekse “Yaratandan dolayı sevdikleri” tüm mahlukat için seve seve harcamaktan çekinmemişlerdir. Bunu yaparken de özellikle Al-i İmaran 92 ve Bakara 177. ayetlerinden ilham aldıkları geride bıraktıkları vakfiyelerden anlaşılmaktadır. Bundan hareketle Osmanlı bireyinin tipik özelliğinin diğerkâm olması; yani beraber yaşadığı toplumun fertlerine ve tüm canlılara karşı sevgi, merhamet ve sorumluluğa dayalı bir ilişki biçimi geliştirmiş olması olduğu söylenebilir.

Bibliyografya

- Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1982.
- Akgündüz, Doç. Dr. Ahmet. *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Ankara: TTK Basımevi, 1988,
- Akgündüz, Prof. Dr. Ahmet. *Osmanlı Kanunnâmeleri*, İstanbul, 1990.
- Albayrak, Sadık. *41 Orijinal Belge Işığında Eski İstanbul'da Sosyal Hayat ve Çevre*, İstanbul: IGDAŞ, 1997,
- Bahattin Yediyıldız, “Osmanlı Toplumunu”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, ed. E. İhsanoğlu, İstanbul: IRCICA, 1994.
- Beşir Ayvazoğlu, “Meyve Bahçelerinden Taş Ocaklarına”, *Yeni Türkiye*, sayı: 5, 1995.
- Binark, İsmet. “Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Belgeler Işığında Türklere Çevrecilik Anlayışı”, *Yeni Türkiye*, s.5, 1995,
- Black, J. *The Dominion of Man*, Edinburg, 1970; J. Passmore, *Man's Responsibility for Nature*, New York, 1974.
- Brockelmann, C. *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev: N. Çağatay, Ankara, 1964
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Sahîh-i Buhârî*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1982.
- Çelik, Yrd. Doç. Dr. Hüseyin. *Temizlik Doğudan Gelir*, TDV Yayınları, Ankara, 1995.
- d'Ohsson, Mouradgea. *18. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Adetler*, çev: Zerhan Yüksel, İstanbul, 171. (tarihsiz).
- Dârimî, Abdullah b. Abdirahman, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Se-Seyyid Abdulah Hâşim, Pakistan 1984.
- Dijksterhuis, E.J., *The Mechanization of the World Picture*, London: Oxford University Press, 1961.
- Donting, C. *A Green History of the World*, Penguin Books, London, 1991.
- Ebû Davud, Süleyman b. El-Eş'as es-Sicistânî, *Sünen-i Ebû Davud*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

- el- Aclûnî, İsmail ibn Muhammed. *Keşfu'l-Hafâ ve Muzîlü'l-İlbâs*, yayınlayan: A. Kallâş, Suriye-Şam: Müessesetü'r Risâle, 1983.
- Engel, J. Ronal ve Joan Gibb Engel, *Ethics of Environment and Development*, Londra, 1990.
- Ergin, Osman Nuri. *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul, 1936
- Farukî, İsmail. R. *Tevhid*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1987.
- Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, 1938.
- Gibbons, Herbert Adams. *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, çev: Rağıp Hulusi, İstanbul, 1928,
- Görmez, Dr. Mehmet. *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Heykel, Muhammed Hüseyin. *Hz. Muhammed'n Hayatı*, çev: Vahdettin İnce, İstanbul : Yöneliş, 2000
- Hodgson, Marshall. *İslâm'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1993.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah el-Kazvinî, *Sünen*, thk. M.F. Abdülbaki, Dâru'l-Fikr, ty.
- İnalcık, Halil. "İstanbul: Bir İslam Şehri", *İstanbul Armağanı: Fetih ve Fatih*, Yay. Haz: Mustafa Armağan. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Yayınları, 1995
- İnalcık, Halil. *The Ottoman Empire*, London, 1997.
- Karpat, Kemal H. "Osmanlı Tarihinin Dönemleri: Yapısal Bir Karşılaştırmalı Yaklaşım", *Osmanlı ve Dünya*, Haz. Kemal Karpat, İstanbul: Ufuk Yayınları, 2000,
- Karpat, Kemal. *The Ottoman State and Its place in World History*, E. J. Brill Leiden, 1974.
- Kazıcı, Prof. Dr. Ziya. "Osmanlı Devletinde Dini Hoşgörü", *Köprü*, 1999,
- Kırbaçoğlu, M. Hayri. *İslam Düşüncesinde hadis Metodolojisi*, Ankara, 1999.
- Komisyon, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul: Çağ Yayınları, 1989.
- Laberthonniere, *Descartes Üzerine Tetkikler*, çeviren: Mehmet Karasan, Kültür Bakanlığı, 2.Baskı, Ankara, 1977.
- Lewis Mumford, *Makine Efsanesi*, çev: Fırat Oruç, İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.
- Lipson, Leslie. *Uygurluğun Ahlaki Bunalımları: Manevi Erime mi? Yoksa İlerleme mi?*, çev: Jale Çam Yeşiltaş, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2001
- Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, M.F. Abdülbaki, ty.
- Merchant, Carolyn. *The Death of Nature: Women, Ecology and the Scientific Revolution*, San Francisco: Harper and Row, 1980.
- Michon, Jean-Louis. "Dini Kurumlar", *İslam Şehri*, ed. R.B. Serjant, çev : Elif Topçugil, İstanbul : Ağaç Yayınları, 1992.
- Müslim, Ebu'l-Husayn Müslim b. Haccac, *el-Camiu's- Sahih*, thk. M.F. Abdülbaki, Dâru İyhâi't-Turâsi'l-Arabî, Lübnan, 1956.
- Özbaran Salih. "Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu", *İÜEF Tarih Dergisi*, sayı: XXXI, 1978, 131-141.
- Özdemir, İbrahim *Çevre ve Din*, Çevre Bakanlığı Yayınları, Ankara 1997, IV. Bölüm.
- Özdemir, İbrahim. *Yalnız Gezegen*, İstanbul: Kaynak, 2001.
- Öztürk, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Pakalın, M.Z. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: MEB, 1993.
- Prof.Dr. İsmet Sungurbey, *Hayvan Hakları*, İÜ,Yay., 1993, İstanbul.

- Ricaut, *Türklerin Siyasi Düsturları*, Haz: M. Reşad Uzman, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser no: 81,
- Riyâzü's-Salihîn, III, 1412, DIB Yayınları, 1972.
- Serdar, Ziyaüddin. *Hilal Doğarken*, Çeviri: Ş. Yalçın, İstanbul: İnsan Yayınları, 1994.
- Tayşi, M. Serhan. “ Tarih Şuuru ve Çevre”, *İnsan ve Çevre*, İstanbul: İnsanlığa Hizmet Vakfı Yayınları, 1992.
- Thèvenot, Jean. *1665-1656'da Türkiye*, çev: Nuray Yıldız, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser no: 120, 1978,
- Tirmizî, Muhammed b. İsa, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. A.M. Şâkir-M.F.Abdülbaki-İ.A. Avad, Kahire, 1938.